

рового наследия UNESCO трансграничной номинации «Деревянные церкви Карпатского региона Украины и Польши».

Ключевые слова: деревянная храмовая архитектура, памятники деревянного храмоостроительства, традиционные деревянные церкви, мировое культурное наследие.

Prybeha L.V. Wooden churches of Ukrainian Carpathians – to the World Heritage

The article highlights the historical and artistic features and significance of the monuments of the Ukrainian wooden church building included in the World Heritage Tentative List UNESCO transborder category «Wooden Churches of the Carpathian region of Ukraine and Poland».

Key words: wooden temple architecture, monuments of wooden church building, traditional wooden churches, the world's cultural heritage.

Подано до друку: 16.08.2012 р.

УДК 726.597. 94 (477)

Є.М. ОСАДЧИЙ

Монастирі Путивля

як пам'ятки фортифікації XVII ст.

У статті аналізується оборонний потенціал православних монастирів, що упродовж XVII ст. існували на території Путивля та його околиць. Дається оцінка їх розташуванню відносно шляхів сполучення та їх ролі у захисті Путивльської фортеці. Розглянуто питання щодо локалізації Миколо-Можайського монастиря. Наведені дані про взаємозв'язок рельєфу та місцевості укріплення монастирів.

Ключові слова: монастирі, Путивль, фортифікація.

Історія Сіверщини литовсько-польської доби є одним з актуальних питань у контексті становлення Слобожанщини середини XVII–XVIII ст. як культурно-історичного регіону. Путивль має безперервний шлях розвитку від регіонального центру сіверян до літописного міста часу Київської Русі та прикордонного міста Московської держави. Значна увага істориків приділялася вивченню давньоруського періоду існування Путивля та подіям Смутного часу, коли Путивль на короткий період стає місцем перебування самозваного претендента на московський престол.

Архівні дані, щодо історичних подій, пов'язаних із Путивлем і південно-західними рубежами Московської держави наприкінці XVI–XVII ст. опублікували в кількох фундаментальних збірниках документів, що вийшли за редакції Д.Я. Самоквасова та Н.А. Попова [1; 2]. Значна частина історичних грамот була введена у науковий обіг Археографічною комісією [3], у роботах Д.І. Багалія [6, с. 167–280], Д.І. Беляєва [7], Г.Н. Анпілогова [5], В.О. Харламова [29]. На честь 300-ліття підписання Переяславського договору 1654 р. було опубліковано зна-

чну частину архівних документів, де мова йде про Путивль і Путивльський уділ. Це переважно доповідні воєвод до Розрядного приказу про події на кордоні з Річчю Посполитою, стан татарської загрози й економічні документи, що регламентували земельні стосунки в межах Путивльського уділу [13]. Важливими джерелами, що описують Путивль XVI–XVII ст., є щоденники мандрівників і членів офіційних посольств, що прямували з Речі Посполитої до Москви [4; 30; 31].

Вивченням пам'яток археології Путивльщини займалися Д.Я. Самоквасов [26], Д.Т. Березовець [8, с. 242–250], І.І. Ляпушкін [18], Б.О. Рибаків [24; 25, с. 154–156], М.П. Кучера [16], О.В. Сухобоков [27, с. 342–343; 28 с. 312], Ю.Ю. Моргунов [19 с. 23–24], В.В. Приймак [23]. У поле зору дослідників потрапляли різночасові пам'ятки, але переважна частина з них належала до ранньослов'янського часу та доби Київської Русі. Пізньосередньовічні об'єкти хоч і були досліджені, проте дані розкопок залишилися неопублікованими. В.В. Приймаком було узагальнено дані досліджень археологічних пам'яток регіону. В результаті було видано низку наукових праць, присвячених історико-географічній реконструкції Путивльського уділу від приєднання до Давньоруської держави до монголо-татарської навали та перебування під владою Золотої Орди [20; 21, с. 13–20; 22].

Архітектурну спадщину Путивля вивчали В.В. Трегубов, В.О. Ленченко, В.В. Вечерський – переважно в контексті розробки проектів з реконструкції архітектурних комплексів міста. В.В. Вечерським було досліджено історію містобудування Путивля, де проаналізовані найвизначніші архітектурні ансамблі, в т.ч. монастирі. На основі аналізу описів Путивля було розроблено проект графічної реконструкції укріплень Путивльської фортеці XVI–XVII ст. [10, с. 28–32; 11; 12, с. 22–24].

Метою роботи є аналіз топографічного розташування монастирів, їх оборонного потенціалу та їх ролі у загальній системі оборони одного з ключових форпостів південно-західного кордону Московської держави – Путивля.

У другій половині XVI ст. Путивль був одним із регіональних центрів південно-західних рубежів Московської держави. За часу правління Івана IV Грозного та його наступника Бориса Годунова значна увага приділялася укріпленням південних кордонів. Було розпочато будівництво фортець на кордоні зі Степом. У цей період московські царі намагалися не тільки укріпити кордони, але й розширити межі держави. Путивль знаходився у стратегічно важливому місці, де сходилися кілька доріг із півдня та заходу й далі прямували до Москви.

Карти середини XVI – першої половини XVII ст. зображують на південному заході тільки два міста – Путивль та Новгород-Сіверський. Це підкреслює важливість фортець та їх значущість у регіоні. Проте, в географічному положенні

Путивля були кілька особливостей, що виділяли його з-поміж решти прикордонних фортець Московської держави. Путивль на рубежі XVI–XVII ст. знаходився на південно-західному виступі кордону з Річчю Посполитою й одночасно зі Степом. Саме тут пересікалися інтереси Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства. Місто було одним із ключових пунктів оборони південно-західних кордонів Московського царства. Наприкінці XVI ст. Путивльська фортеця перебудовується. З'являються нові дерев'яні укріплення, будуються укріплення Нового міста. Ця фортеця була зведена за сучасними фортифікаційними вимогами. Путивль – перша фортеця, яка вже у кінці XVI ст. мала bastioni західноєвропейського зразка та систему водопостачання.

Для посилення Путивльської фортеці було збудовано кілька вузлів оборони, яким стали монастирі. Монастирське будівництво мало кілька відмінностей від того, як будували фортечні укріплення на південно-східних рубежах Московської держави. Передусім відмінності полягали у матеріалі з якого зводилися будівлі й укріплення. Дві з п'яти обителей були зведені з цегли. Використання цегли для будівництва укріплень не було поширеним на південних рубежах Московської держави. Дешева та доступна деревина у поєднанні із земляними укріпленнями використовувалася це з часів зародження Давньоруської держави, а традиції будівництва таких укріплень сягають раннього залізного віку. Тому поява в Путивлі принципово нових будівельних матеріалів є одним із свідчень важливості міста у обороні південно-західних кордонів Московської держави.

Найбільш раннім монастирем, ймовірно заснованим ще за доби Київської Русі, був Спаський (Спасо-Преображенський) [4, с. 107]. Він знаходився у межах укріплень дитинця літописного Путивля і за планом, зображеному на «Чертеже Обоянской провинции», знаходився у південно-східному куті Старого міста [11, с. 217]. Топографічні дослідження, проведені автором на території дитинця дозволили виділити серед ряду фортифікаційних елементів ті, що могли бути пов'язаними з існуванням Спаського монастиря в XVII ст. Це два ронделі, що знаходяться у південно-східному куті Путивльської фортеці. Вони за розміром вирізняються з-поміж аналогічних елементів укріплень південної сторони дитинця [15, с. 313, рис. 73]. Спаський монастир не мав значних укріплень. Ймовірно, що обитель мала дерев'яну огорожу з кутовими баштами, які стояли на невеликих ронделях. Фортифікаційні потужності монастиря не дозволяють вважати його внутрішнім замком Старого міста.

Одним із важливих елементів оборони Путивля був Молчанський монастир. Його будівництво припадає на кінець XVI – початок XVII ст. і пов'язане з роками царювання Бориса Годунова. Кам'яне будівництво у цей час ведеться в Москві та Смоленську, будується низка фортець на південно-західному кордо-

ні [5, с. 10]. До початку Смутного часу Путивльський Молчанський монастир був потужною сучасною фортецею, розташованою східніше укріплень замку.

Топографічне розташування монастиря дещо відрізняється від традиційного для Середнього Посейм'я. Переважна більшість городищ розташована на високих мисах, а Молчанський монастир займає стрілку довгого мису понижену відносно берегового плато. Таке розташування свідчить про необхідність наявності укріплення саме у цьому місці. Молчанський монастир знаходиться у важливому для оборони місці. Мис на якому зведені укріплення утворений долиною р. Сейм, струмком Путивлька та сухим яром. Саме яром проходить одна з доріг, що веде з долини Сейму нагору до міста. Для захисту цієї дороги і було зведено монастирські укріплення. Оборонні можливості центрального храму та кутових башт, пристосованих для ведення артилерійського та рушничного вогню, товсті стіни монастирських споруд із бійницями свідчать про намагання перетворити монастир на автономну фортифікаційну одиницю. Особливо важливим було захистити ту сторону монастиря вздовж якої проходила дорога до фортеці. На користь цього свідчить і факт наявності додаткового цегляного муру з бійницями, розташованого на північному схилі мису саме над дорогою. Оборонні споруди Молчанського монастиря зведені у тісній взаємодії з рельєфом мису. Цегляний мур посилює схил мису, яким дорога піднімається із заплави у місто. Ця дорога згадується під назвами «Линевская» та «Дороголевская» [5, с. 277]. Цим шляхом проходили сторожі, які патрулювали південні кордони та купецькі каравани, що йшли з півдня. Саме цим шляхом татарські загони могли напасти на Путивль. Значення Линевого шляху та Дороголевської переправи підтверджує факт того, що на обох берегах Сейму були зведені остроги. Городища у с. Юр'єве згадується у роботі колишнього директора краєзнавчого музею у м. Путивль Д. В. Шарапова, а укріплення у с. Старі Вирки виявлені автором даного дослідження в 2004 р. [17, с. 195; 23, с. 12–13]. Для захисту дороги від татар на ній розкидали захисні залізні вироби, які мали назву «чесноку».

Дороголевська переправа була важливим пунктом переправи через Сейм. Дорога, яка йшла від переправи до Путивля проходила долиною р. Сейм до місця розташування Софронівської пустині. Це обумовлене тим, що корінний берег Сейму робить значний вигин і у разі, якщо від переправи обоз піднімався на корінний берег, то відстань до Путивля значно збільшувалася. До сьогодні збереглася польова дорога що веде від Дороголевської переправи до Софронівської пустині. Вона проходила низкою дюнних підвищень і є найбільш коротким шляхом від переправи до підйому на корінний берег. Цей відрізок дороги часто піддавався нападам татар, про що свідчать численні знахідки кам'яних ядер діаметром від 8 до 15 см. Путивльські воєводи використовували

ли для захисту переправи та дороги польову артилерію та загони кінних самопальників. Далі дорога піднімалася із заплави на корінний берег. Підйом проходив довгою стрілкою мису, якою можна було підняти на гору вершників і обоз. Саме у цьому місці й знаходиться ще один оборонний монастир – Софронівська Різдва Пресвятої Богородиці пустинь.

Софронівська пустинь (спочатку свого існування Молчанський Різдва Пресвятої Богородиці монастир), що розташована над цією дорогою, була заснована як печерний монастир і довгий час зазнавала нападів татар. Місцезнаходження обителі було вкрай вразливим, зважаючи на близькість шляху з півдня до Путивля, але, водночас, монастир міг стати центром оборони південних рубежів міста.

Розташування Софронівської пустині також не типове для пізньосередньовічної фортифікації. Укріплення знаходиться на довгому мису, утвореному долиною р. Сейм і довгого яру, що тягнеться паралельно заплаві. Топографічні дослідження, проведені на території монастиря в 2012 р., дозволили виділити кілька етапів його формування. Перший – підземний монастир, що існував у схилі гори. Другий – пов'язаний із функціонуванням обителі на території стрілки мису в східній його частині. Ймовірно, що на цьому місці могло існувати городище XII–XIII ст., чому не суперечать матеріали знайдені під час розкопок на території монастиря (археологічні дослідження Ю.О. Коваленка). У цей період обитель мала дерев'яні укріплення, що не могли захистити братію від нападів. У кінці XVI ст. ченців було переведено до Путивля, де було зведено новий цегляний монастир, що отримав назву Молчанського. У середині XVII ст. розпочинається відновлення переселеного монастиря. Проте, територія його та планування змінюється. На відміну від попереднього місця розташування на стрілці мису нова обитель тепер була розташована поперек мису, наче перегороджуючи його. При цьому при проектуванні було вирішено відійти від традиційного розташування на мису з вузьким перешийком.

Новий монастир був спроектований як фортеця, проте у його плануванні простежуються фортифікаційні рішення, які зумовлені роллю монастиря у обороні регіону. При плануванні фортеці завжди враховувалися особливості рельєфу, які доповнювалися фортифікаційними елементами. У випадку планування Софронівської пустині особливості рельєфу взагалі не було взято до уваги. Стіни монастиря сплановано так, що широка частина проходить поперек поверхні мису, а короткі – навпаки розташовані над крутими схилами ярів і заплави. В'їзд до монастиря знаходиться у зниженій частині мису, над широкою улоговиною, що не було типовим для фортець XVII ст. Надбрамна церква мала потужні стіни і виконувала роль вузла оборони у північній частині монастиря. Поряд із нею розташо-

увалася кутова башта, фундамент якої зберігся до сьогодні. Аналіз планування монастиря свідчить про те, що метою його будівництва було звести фортецю, що перекривала собою Дороголевіську дорогу. Як фортеця монастир остаточно сформувався у середині XVII ст. Він мав цегляний мур, надбрамну церкву, кутові вежі та розгалужену систему підземних ходів, що вели з території обителі в бік ярів та заплави. Для того, щоб вільно піднятися на корінний берег і прямувати до Путивля необхідно було оминати монастир вузькою дорогою, що йшла між фортечним муром та урвищем. Таким чином, Софронівська пустинь була південним форпостом Путивля на шляху, яким зазвичай користувалися татари.

У записках щоденника Павла Алеппського міститься опис Путивля, де згадуються 4 монастиря, що знаходяться по кутах міста – з півночі, сходу та заходу (рис. 6). Назви монастирів він не наводить. У коментарях до книги П. Алеппського наводяться назви двох монастирів – Спаського та Духового (Святодухівського), Молчанський Різдва Пресвятої Богородиці описаний вище. Назва четвертого, що знаходився на захід від Путивльської фортеці не згадується [4, с. 107].

Святодухівський монастир, зведений упродовж XVII ст. знаходився на шляху, що вів із Путивля до Рильська й Обояні, та далі – до Москви (рис. 5). Велика Рильська дорога мала велике значення у забезпеченні Путивля припасами й озброєнням [5, с. 280]. Розташований поряд із дорогою, Святодухівський монастир міг стати надійним вузлом оборони у північній частині Путивля. Проте тривале будівництво храму, яке велось майже століття, зведення оборонної надбрамної церкви та муру наприкінці XVII ст. не дозволило Святодухівському монастирю відіграти роль значної фортифікаційної споруди міста. На початок XVIII ст., коли було завершено будівництво монастирського комплексу, Путивль вже не був прикордонним містом. З півдня його захищали фортеці Білгородської та Ізюмської прикордонних ліній і міста Слобожанщини.

Із заходу Путивльської фортеці знаходився ще одна обитель. За даними писемних джерел та планами Путивля XVII ст. Борисоглібський монастир локалізується у південно-західному куті укріплень окольного града Путивля [11, с. 317]. На карті Путивля XVIII ст. зображено підмонастирську слободу, що знаходиться на березі Сейму поряд із межею міста XVII–XVIII ст. На користь цього може свідчити назва вулиці Борисоглібської, що проходила західною околицею міста. Розташування монастиря поза межами міських укріплень робило його вразливим до нападів. Одним із питань, які потребують доопрацювання є встановлення точного місця розташування обителі, особливостей його планування та наявності укріплень. На карті XVII ст. Борисоглібський монастир не мав укріплень або значної огорожі. Імовірно, що під час нападів ченці переходили під захист міських укріплень. На сьогодні

ні точно відомо, де саме проходила межа укріплень окольного града Путивля – у тому місці, де вони підходили впритул до схилів Сейму. Тут знаходиться округлої форми мис, який за своєю конфігурацією нагадує схематичне зображення Борисоглібського монастиря на плані Путивля XVII ст.

Південно-західний кордон між Московською державою та Річчю Посполитою в першій половині XVII ст. проходив малозаселеною територією, де майже не було укріплених поселень. Окремі остроги Речі Посполитої, що будуються у середині XVII ст., були скоріш сторожовими постами, ніж місцем, звідки могла надходити загроза Путивлю. Події Смутного часу також не завдали значних руйнувань, навпаки було посилено оборону Путивля. Напади на Путивль із заходу відбувалися вкрай рідко: незважаючи на постійні війни між Річчю Посполитою та Московською державою напади на Путивль великих озброєних загонів були нечастими. В 1645 р. значні загани козаків та шляхти під проводом І. Вишневецького обложили Путивль і тримали місто в облозі. Проте захопити місто їм не вдалося. Тривала облога завершилася спаленням навколишніх слобод, але повідомлень про руйнування монастиря у записках Павла Алеппського немає [4, с. 107]. Під час війни 1658–1659 рр. Путивль знаходився під постійною загрозою з боку нападів військ гетьмана І. Виговського та союзних йому татар. Після битви під Конотопом і під Козацькою Дібровою війська гетьмана стали табором за 10 верст від Путивля, але напасти на добре укріплене місто не зважилися [9, с. 425].

Потягом XVII ст. нападів на Путивль із заходу було кілька, проте у джерелах, які сповіщають про військові дії та їх наслідки, мова про руйнування монастиря на західній околиці Путивля не йдеться. Таким чином, Борисоглібський монастир не був фортецею й не відігравав ролі у захисті західного флангу Путивльської фортеці.

У межах укріплень Путивльської фортеці існувала ще одна, маловідома обитель. Вона згадується у грамоті 1608 р. як Микола-Можайський монастир [14, с. 269–270]. Локалізація цього монастиря не викликає суттєвих питань – кам'яна церква на честь Миколи Можайського знаходилася на Микільській Гірці.

Археологічні дослідження, проведені О.В. Сухобоковим на території Микільської Гірки виявили, крім роменських і давньоруських, матеріали XVII–XVIII ст. [27, с. 342–343; 28, с. 312]. Під час картографування Микільської Гірки було виявлено рештки пізньосередньовічних укріплень, які раніше не згадувалися в археологічних описах Путивля. Микільська Гірка є природною фортецею, має круті схили та вузький перешийок, що з'єднує мис із суходолом. У західній частині мису знаходяться рештки укріплень, що складаються з ескарпованого схилу та майданчика берми. Рів, що проходив уздовж

західного краю мису й відрізав його від плато, зараз засипаний. На наявність рову в минулому вказують ерозійні заглиблення у схилах корінного берега р. Сейм, що утворилися в результаті природного розмиву рову. У східній частині мису знаходиться трикутний майданчик, що розташований на 4 м нижче рівня сучасної поверхні. Майданчик рівний, але має значні ерозійні пошкодження. Наразі неможливо встановити його природне чи штучне походження. Ймовірно, цей майданчик міг утворитися при штучному коригуванні конфігурації стрілки мису. Огорожа та споруди монастиря були дерев'яними.

За даними грамоти 1608 р., огорожа Миколо-Можайського монастиря та келії потребували ремонту, хоча виходячи з характеру повідомлення, – це могло бути дещо перебільшеним [14, с. 269]. Розташування монастиря в XVII ст. на Микільській Гірці на захід від замку Путивльської фортеці значно підсилювало оборонний потенціал останнього. Відстань між двома укріпленнями незначна, а при розміщенні артилерії на монастирських мурах цей монастир міг відігравати роль контрбатареї. Цьому не суперечить і згадка Павла Алеппського про те, що монастирі знаходяться по кутах Путивльської фортеці [4, с. 107].

Одним із питань, які залишаються невирішеними, які саме чотири монастирі згадує Павло Алеппський. Якщо дані відносно трьох – Спаського, Молчанського та Святодухівського наводяться у коментарях до твору Павла Алеппського і не викликають заперечень, то четвертий, що знаходився на заході залишається без назви. Це могли бути як Борисоглібський, що розміщувався за межами міських укріплень, так і Миколо-Можайський, розташований на Микільській Гірці. Зважаючи на те, що Павло Алеппський згадує монастирі у контексті відвідин замку Путивля то вірогідним є припустити, що він згадує все ж Миколо-Можайський монастир. Адже його можна бачити знаходячись поряд із замком.

Отже, аналіз комплексу джерел свідчить про те, що всі монастирі Путивля були спроектовані як окремі фортифікаційні одиниці з властивими пізньосередньовічним обителям укріпленнями, але не всі мали однаковий оборонний потенціал. Тільки два з них – Молчанський та Софроніївський – можуть вважатися повноцінними фортецями. Вони розташовані на південно-західному рубежі Путивля та відігравали важливу роль у обороні міста від загрози зі Степу.

Джерела та література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук [ред. Н.А. Попов]. Том 2. – Разрядный приказ. – Московский стол. – 1635–1659. – СПб., 1894. – 773 с.
2. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук [ред. Д.Я. Самоквасов]. – Том 3. – Разрядный приказ. – Московский стол. – 1660–1664. – СПб., 1901. – 674 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1885. – Т. 3. – 682 с.
4. *Алетский П.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. Перевод с арабского Г. Муркоса (по рукописи

- Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел). – Выпуск второй (от Днестра до Москвы) / П. Алеппский. – М. : изд. Университетской типографии, Страстной бульвар, 1897. – 202 с.
5. *Анпилогов Г.Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. / Г.Н. Анпилогов. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – 542 с.
  6. *Багалей Д.И.* Новые материалы для истории Слободской Украины / Д.И. Багалей // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – X., 1893. – Т.V. – Вып. 1. – С. 167–280.
  7. *Беляев И.Д.* О сторожевой, станичной и полевой службе на польской уkraine Московского государства до царя Алексея Михайловича / И.Д. Беляев. – М. : изд. в Университетской типографии, 1846. – 117 с.
  8. *Березовець Д.Т.* Дослідження на території Путивльського району Сумської області / Д.Т. Березовець // АП УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 242–250.
  9. *Бульвінський А.Г.* Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи / А.Г. Бульвінський. – К., 2008. – 680 с.
  10. *Вечерський В.В.* Путивль – погранична крепость Русского государства (к вопросу о структуре города и характере укреплений) / В.В. Вечерський // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвящённой 1000-летию г. Путивля. – Путивль, 1988. – С. 28–32.
  11. *Вечерський В.В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць / В.В. Вечерський. – К. : НДІПІАМ, 2003. – 600 с.
  12. *Вечерський В.В.* Путивль: проблеми реконструкції детинця / В.В. Вечерський, В.О. Ленченко // Строительство и архитектура. – 1987. – № 2. – С. 22–24.
  13. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 т. Завершение борьбы украинского народа за воссоединение с Россией. Переяславская Рада. 1651–1654 / [ред. П.И. Павлюк, Д.И. Бевзо, Т.П. Яковлева]. – М., 1954. – Т. 3. – 646 с.
  14. Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией (конец X в. – 1613 г.). – СПб. : тип. Праца, 1846. – 592 с.
  15. *Коротя О.В.* Каталог пам'яток військової справи Сумщини XVII ст. (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область») / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий / Пам'ятки історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. – Суми : Джерело, 2011. – С. 177–223.
  16. *Кучера М.П.* Древнерусские поселения Среднего Поднепрья (археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобокова, С.А. Беляева. – К. : Наукова думка, 1984. – 196 с.
  17. *Лешошкін О.Д.* Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов / Путивльський краєзнавчий збірник. – Суми : Університетська книга, 2009. – 320 с. ; іл. 4 с.
  18. *Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические раскопки о времени заселения Левобережья славянами / И.И. Ляпушкин // МИА. – 104. – М. ; Л. : изд. АН СССР, 1961. – 382 с.
  19. *Моргунов Ю.Ю.* «Полю ворота» по археологическим данным / Ю.Ю. Моргунов // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина. Тезисы докладов конференции. – Путивль, 1987. – С. 23–24.
  20. *Приймак В.В.* Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В.В. Приймак, Є.М. Осадчий. – Полтава : ТОВ «Фірма Техсервіс», 2006. – 70 с.
  21. *Приймак В.В.* Путивль і його округа доби пізнього середньовіччя (замітки із комплексного джерелознавства) / В.В. Приймак // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи козацькі: збірник наукових статей / ред. Д.Я. Телегін, О.М. Титова [та ін.]. – К. : [ЦП НАН України і УТОШК], 2005. – Вип. 14. – С. 13–20.
  22. *Приймак В.В.* Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини / В.В. Приймак. – Полтава, 2007. – 180 с.
  23. *Приймак В.В.* Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В.В. Приймак, Є.М. Осадчий. – Полтава : ТОВ «Фірма Техсервіс», 2006. – 72 с.
  24. *Рыбаков Б.А.* Отчёт Приднепровской экспедиции ИА АН СССР о работах в г. Путивле в 1965 г. / Б.А. Рыбаков // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/58. – 27 арк.
  25. *Рыбаков Б.А.* Раскопки в Путивле / Б.А. Рыбаков // АО – 1965. – М. : Наука, 1966. – С. 154–156.

26. *Самоквасов Д.Я.* Северяне и северянская земля по городищам и могилам / Д.Я. Самоквасов. – М. : Синодальная типография, 1908. – 119 с.
27. *Сухобоков О.В.* Новые исследования древнерусского Путивля / О.В. Сухобоков // АО – 1979 г. – М., 1980. – С. 342–343.
28. *Сухобоков О.В.* Раскопки в Путивле. / О.В. Сухобоков // АО – 1980 г. – М., 1981. – С. 312.
29. *Харламов В.О.* Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В.О. Харламов // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 308–316.
30. *Lesur M.* Les Particularités de ce s'est passé entre les Polonais, Moscovites et Cosaques jusqu'à au retour de ces derniers à l'obéissance du Roi de Pologne / M. Lesur. – Paris : «Hachette», 1961. – 511 p.
31. *Saint-Pierre Bernardin de.* Voyage en Russie / Bernardin de Saint-Pierre. – Paris : Temps Actuels, 1981. – 190 p.

Осадчий Е.Н. Монастыри Путивля как памятники военной истории

В статье анализируется оборонный потенциал православных монастырей, которые существовали на протяжении XVII в. на территории Путивля и его околлиц. Дается оценка их расположения относительно путей сообщения и их роли в защите Путивльской крепости. Рассмотрены вопросы, связанные с локализацией Николо-Можайского монастыря. Приведены данные о взаимосвязи рельефа местности и укреплений монастырей.

Ключевые слова: монастыри, Путивль фортификация.

Osadchiy E.N. Monasteries of Putyvl as monuments of military history

The article analyzes the defensive potential of the Orthodox monasteries that during the XVII century were existed in Putyvl and its environs. Its shown the estimation of their location relative connections and their role in defense of Putyvl fortress. There was considered questions by localization of Nicholas-Mozhayskiy monastery. We cited data on the interrelation of relief and terrain of monastery fortifications.

Key words: monasteries, Putyvl, fortification.

Подано до друку: 21.08.2012 р.

УДК 725.94-047.36(477-25)

А.П. РИМАР,
Н.А. ЗАГРИВА

До питання історії Онуфріївської вежі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

У статті на прикладі пам'ятки архітектури національного значення Онуфріївської вежі, яка була частково видозмінена й довго використовувалася з метою, яка не відповідає вимогам збереження історико-культурної спадщини, на підставі оброблених джерел, зроблено спробу сформулювати і проаналізувати основні періоди й установити хронологічні межі, в межах яких відбувалися зміни об'єкта. Наводяться дані про виконання ремонтно-реставраційних робіт.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, пам'ятник архітектури, Онуфріївська вежа, Києво-Печерська лавра, ремонтно-реставраційні роботи.